

"נמלים" ועוד סיפורים

ידידיה יצחקי

יצחק אורפז: לילה בסנטה פאולינה; סיפורים חדשים והנובלה "נמלים"; הוצאת גוונים, תל-אביב 1997, 159 עמ'

נובלה "נמלים" כלולה ברשימת "חמישים ספרי המדינה", שערכה מערכת המוסף הספרותי של "ידיעות אחרונות" לקראת יום העצמאות החמישים. "נמלים" לא היה רב מכר היסטרי, ולא זכה לפופולריות סוחפת, אבל היתה בו מצוינות מסוג אחר, ובזכותה נבחר לרשימה זו. הוא שייך לספרי האיכות שהשפיעו במידה רבה ביותר על עיצובה של הסיפורת הישראלית ותרבותה. נובלה זו, שראתה אור לראשונה ב-1968, אכן משכה תשומת לב רבה, והוכרה כאחת היצירות החשובות ביותר בספרות הישראלית. ביחד עם הנובלה "מות ליסנדה" (1964) והסיפור "ציד הצביה" (1966), גם הן מיצירות המופת של הסיפורת העברית, ביססה הנובלה "נמלים" את מקומו של אורפז בקבוצת הצמרת של מספרי "דור המדינה". בכל אחת מיצירות אלה יש חידוש מרתק בתבניתו, בדרך בניינו הנראטיבית של הסיפור, בתפיסה מעמיקה ומורכבת של המציאות הבדייונית ובהצגתה לפני הקורא. למרבה הצער, נדירים סיפורים אלה בשוק הספרים שלנו, ומעטים הם המתעניינים בהם. עשרים וחמש שנים עברו מאז ראו הנובלות של אורפז אור לאחרונה בספרו "שלוש נובלות" (1972), ויותר מעשרים שנה מאז יצא לאור קובץ סיפוריו "עיר שאין בה מסתור" (1975). עתה מונח לפנינו ספר חדש, "לילה בסנטה פאולינה", ובו שישה סיפורים חדשים, ולמרבה השמחה, גם הנובלה "נמלים".

"ציד הצביה", ספרו המופלא של אורפז מאמצע שנות השישים, מספר על שני גברים ואשה אחת במסע ציד של צביה בערבה. הסיטואציה המתוארת חוזרת חזרה

סינאופטית שלוש פעמים, באותן מלים כמעט, ההבדלים הזעירים בין שלושת הגירסאות נושאים את משמעותו המורכבת של הסיפור, אלה הן שלוש אפשרויות לפתרונו של המשולש הרומנטי. במרכזו של סיפור זה נמצא את הצביה ואת הניסיון לצוד אותה כסמל ספרותי עשיר, המרמז לאשה וליחסם של הגברים אליה.

הנובלה הראשונה של אורפז, "מות ליסנדה" מתארת את דרך חייו של הגיבור, הפוחלצן נפתלי נוי, כשהיא עוברת בשני עולמות, עולם המציאות ועולם הדמיון. בסיפור זה מנוגדים עולמות אלה זה לזה, ואין ביניהם השלמה, ומי שמנסה לחיות בשניהם נקרע ביניהם בהכרח. קרע זה שבנפש האדם והכפילות בה הוא חי הם נושאייה של הנובלה. כפילות נפשו של האדם מתבטאת בסיפור גם בכך שהגיבור, נפתלי נוי, שעל יומניו מבוסס כביכול הסיפור, מדבר על עצמו לעתים בגוף ראשון ולעתים בגוף שלישי כשהוא מחליף ביניהם לעתים קרובות, לפעמים גם באותו משפט עצמו. עולם המציאות ועולם הדמיון מוצגים על ידי בתיה, האשה הממשית מצד אחד, וליסנדה, הנערה ההזויה מצד שני. אי השלמתו של נפתלי עם המציאות ואף התנגדותו לה מתבטאים בדרך טיפולו בפוחלצים, אותם הוא בוחר לעצב "בניגוד לכללים", בשונה מהמראה הטבעי, הרגיל של בעלי החיים. מדובר כאן ככל הנראה באמנות, בלבטי האמן המבקש לתת ביטוי לעולמו הפנימי, למציאות כפי שהיא מצטיירת לו בדמיונו, ובקרע שבין המציאות הממשית לבין זו הנתפסת בנפשו של האמן.

"ציד הצביה" פותח בסיטואציה ריאליסטית, אך עובר במהרה אל ההשתקפות הסובייקטיבית של הריאליה הבדייונית, וכך נתפסת לנו המציאות מבעד לעיניו של הגיבור. "מות ליסנדה" נפרצת המציאות בתמונות הזויות, פרי דמיונו של הגיבור, וכך משמשים מציאות ודמיון זה בתוך זה, ללא קו תיחום ברור. בנובלה המאוחרת

"נמלים" מצויה הבדיה בתוך תוכה של המציאות. הגורם הפנטסטי משתלט על הממשות, מעצב אותה "בניגוד לכללים", ודוחה אותה בכך אל מחוץ לתמונה. עם זאת, הרקע ל"נמלים" הוא ריאליסטי, ויותר מזה, הוא לקוח מהמציאות הביורגית של המחבר. החדר על הגג בצפון תל-אביב, הרקע לנובלה "נמלים", שהוא גם הרקע לנובלה "מות ליסנדה", ומאוחר יותר לרומן "בית לאדם אחד" (1975), היה מקום מגוריו של אורפז.

הבית רוחש הנמלים מזכיר במידה רבה את סיפורו של ויליאם סרויאן "נמלים", אבל מערך היחסים והקשרים שבין שלושת גיבורי הנובלה מושתת במפורש על מיתוס האבות המקראי, שכן שמות הגיבורים הם יעקב, רחל ובלהה. מערך זה עשוי להציע את האפשרות שמדובר כאן באלגוריה היסטורית אפוקליפטית, אולי פוליטית, על גורלו של עם ישראל או של מדינת ישראל. מכל מקום, הסיפור אינו מציע וריאציה למיתוס של יעקב ורחל, גם לא אינטרפרטציה חדשה לסיפור זה, ופתרונו איננו חד משמעי. הזיקה המקראית עשויה להעלות הנחה שמדובר כאן בדרכו של עולם, בסיפור שהמיתולוגיה כבר ידעה לספר, על פי דרכה, סיפור על דרך גבר בעלמה, על ביתו של אדם, על כוחו המהרס של הזמן. בנובלה של אורפז רחל היא תדמית של האשה בטהרתה הבתולית, הלא מושגת, הלא נכבשת. היא מיטהרת במקלחות אין סופיות ומתעטפת בסדינים לבנים של טוהר, שהם כזאמת מגן המונעת את כיבושה הארוטי. בלהה השכנה חוצצת בין יעקב לרחל, ועם זאת מקשרת ביניהם. היא מהווה את צידה השני של תדמית האשה, שפחה, ולדנית, מבשלת. יעקב רואה אמנם את רחל בעיניה המעריצות של בלהה, אבל איננו יכול לראות את שתיהן באחדותן, לתפוס את רב צדדיותה של האשה, ועם זאת את האחדותיות שלה. יעקב דוחה את בלהה, אבל בכך הוא דוחה גם את רחל, גורם לה להיות לא מושגת. יחס זה שבין רחל לבלהה

אבל אף אחד מהם איננו ממצה את הנובלה ואת הנרמז בה. מעבר לזה, על אף המשיכה המפורשת לפשר אלגורי, יש בנובלה עניין רב כשהיא לעצמה, ללא כל פשר.

בששת הסיפורים החדשים שבספר "לילה בסנטה פאולינה", אליהם מצורפת הנובלה "נמלים", חוזר אורפז ליצירה בפרווה לאחר הפסקה של עשר שנים. לאחר הופעת הרומן האחרון שלו, "הכלה הנצחית", אמר אורפז שלא יוסיף עוד לכתוב, שכן בספרו זה אמר כל מה שיש לו עוד לומר. בין "נמלים" ל"הכלה הנצחית" פרסם אורפז שורה של רומנים, בהם "מסע דניאל", "בית לאדם אחד", "העלם", וקובץ סיפורים מימי ילדותו בגולה, "רחוב הטומוז'נה". הוא כתב גם מסה פואטית מרתקת, "הצליין החילוני", בה תיאר את תפיסתו הספרותית, בהתייחסות לשתי יצירות מופת של הסיפורת המודרנית. אחרי "הכלה הנצחית" פרסם אורפז דברי שירה, בהם הפואמה "לצלוח את המאה", שנדפסה עם עיטורים מאת יגאל תומרקין.

סיפוריו החדשים של אורפז קשורים היטב ליצירתו הקודמת, אך גם מחדשים בה הרבה. גם בסיפורים אלה הבדיה פורצת לתוך המציאות ומתערבת בה, אך דרכי העיצוב של המציאות הבדיונית, של העירוב בין הממשותף לבדיה המופלגת, שונים במידה ניכרת מכל מה שכתב אורפז עד כה, בין היתר בכך שבסיפורים אלה הבדיה המופלגת מחפשת לעצמה הנמקה ריאליסטית כאילו שהמדובר הוא בחלום. אמנם, הסיפורים מתרחשים, בצורות שונות, בשטח ההפקר שבין מציאות לחלום, "על הגבול שבין חלום ללא חלום", כדברי הדובר בסיפור "המגדל". העיצוב של הבדיה שונה גם בכך שבמרביתם של הסיפורים ממצע בין המציאות לחלום הפורץ לתוכה גורם אמנותי - מוסיקה, ציור, שיר, סרט קולנוע או אפילו פוסטר.

הסיפור הראשון, "מחר מתחיל יום חדש", מרחיק אל העבר, אל הימים שאחרי מלחמת העולם ולפני מלחמת העצמאות. הוא מתרחש בכפר הנוער ח' (היה או לא היה). ימי הנועורים של המספר מלווים בזיכרון של רעב מתמיד, של יצרים עזים, אהבות וקנאות המוליכים כמובן לחורבן אימים. על רקע זה בונה לו המספר חלום על משפחה שהוא חייב לאמץ עצמו, חלום שמתנפץ, כמובן, עם חורבנו של הכפר. הסיפור השני, שנתן את שמו לקובץ, "לילה בסנטה פאולינה", מתמקד בתפילה אחת בבסיליקה סנטה פאולינה בלוקה, איטליה. המספר מאזין בחצי אוזן למקהלה המזמרת מיסה של פוצ'יני, אבל עיקר תשומת לבו נתונה לציורי הקיר המעטרים את הכנסייה. הוא רואה כיצד האיום האלים והארוטי שבציורים מתממש, ככל הנראה בחלום שנראה לו בעת שהתנמנם. גם בסיפור השלישי, "כמו האיש בפוסטר על הקיר", מקבלים ציורים ממשותף, וכרזות של

הסוף, לאחר שהתעורר "מתוך חלום-אבדן מתוק". כמו הארבה, גם הנמלה מתוארת כ"סוס אלוהי", גם בתיאורו המילולי של יעקב, גם בפסל העץ שהוא מגלף. כן מתוארות הנמלים ככוח מחץ צבאי הנשלט בידי עריצים למיניהם, ממינם של שליטי סין, פרעוני מצרים, או קיסרי רומא, ולפיכך אין לנמלים מהות אישית. הנמלים מייצגות לפיכך מהות קיום טוטליטארית, בה משמש הפרט את טובת הכלל, בעבודתו וגם בגופו. הנובלה בודה לנמלים מיתוס בריאה, לפיו אבדה לנמלים יכולתם האינדיבידואלית

ליהנות "מזיו ויפי הבריאה" כשויתרו על הכנפיים שנתן להן אלוהים. נמלה בודדת, שיוצאת מהשורה ומנסה לטפס על צמח הקקטוס שבכיוור כלפי מעלה, זוכה "לראות את המרחבים ברגע בן-חלוף", ומשלמת על כך בחייה, בנוסח סיוזיפי, בעקבות אלבר קאמי.

אפשר, כפי שכבר הצעתי, שהנמלים מסמלות את הזמן, והנמלה הבודדת מציינת רגע ראוי לציון מיוחד במרוץ ההרסני של הזמן, אבל בעיקר הדברים, יופיה של הנובלה הוא בכך שהיא עשויה להתפרש בדרכים שונות, על פי מפתחות רבים, ואף אחד מהם איננו ממצה אותה. יש בה משמעות אנושית, אוניברסלית, כפי שהצעתי, אבל יש בה גם רמזים היסטוריים ואקטואליים, אפוקליפטיים במהותם, אליהם מרמז, קודם כל, המערך המיתולוגי של שמות הגיבורים. הצירוף יעקב, רחל ובלהה, עשוי לרמז לעם ישראל, בין אם במשמעות היסטוריוגרפית, בין אם בהתייחסות אקטואלית למדינת ישראל. כל הפירושים תופסים ואינם מוציאים זה את זה,

הוא גם היחס שבין ספר הספרים לספרי החשבונות, הממלאים את עולמו של יעקב. זהו גם היחס בין הבית האחר, ההזוי, אותו מתעתד יעקב לבנות לרחל ולעצמו, לבין הבית הקיים, המצוי. הבית לעתיד לבוא יהיה בעל כיפת זכוכית קלה, חסרת הממשותף של תקרת הבטון הכבדה שבבית הקיים.

במאמציו הלא נלאים של יעקב לכבוש ולהשיג את רחל, הולך ביתם ונהרס על ידי כוחות חיצוניים, המתוארים כנמלים אין סופיות בכמותן ובכוחן, בלתי מנוצחות ולא ניתנות להשמדה, המייצגות את הזמן, מן הסתם. ממאמץ לגבור על הנמלים, תחילה ברותחים אחר כך בדבש, עובר יעקב למאמץ נואש להגן על ביתו מהתמוטטות הכרחית, בלתי נמנעת, שעשויה לסמל את המוות. דווקא על סף ההתמוטטות נלקחים בלהה וספר החשבונות מעולמם של יעקב ורחל, ואז, באווירה חסרת ממשותף, כשהם מעורטלים מכל מה שקשור בגשמיות, הולך ומתהדק הקשר ביניהם. ללא לבוש, בלא מזון, כשבשר גופם הולך ונעלם, ודפי ספר הספרים מכסים אותם, עם ויתור מדעת על האקסטזה שבאהבה, תוך כדי ציפיה לסוף, רואה יעקב את עצמו בעיניה של רחל. "סוף סוף היינו מאושרים", אומר יעקב. אפשר שיש כאן רמז לשיבה אל גן העדן הקדמון, על פי האלוזיה המסיימת את הפרק שלפני האחרון: "היינו שנינו ערומים ולא היה בנו שמץ של בושה".

"נמלים" עשוי אם כן להשתמע כמשל אוניברסלי, אפוקליפטי, על חיי אדם, אבל נראה שעיקר יופיה של הנובלה איננו במשל ובמשתמע ממנו, אלא בדרך הסיפור שלו, בעיצוב הדמויות והסיטואציות, ובמיוחד בתיאור הנמלים המכרסמות בבית ומהרסות אותו. מטבע הדברים, הנמלים מתוארות כישות קולקטיבית, נעדרת אינדיבידואליות, אבל בתיאורו של אורפז נמצא גם יחס מיוחד לנמלה הבודדת, לאישיות האינדיבידואלית כביכול של הנמלה.

הופעתן של הנמלים, כמו תהליך ההרס שהן נושאות, מתואר בהדרגה מעניינת. רחל חשה גירוי, "כאילו נמלים רוחשות על גופה" כבר בעמוד השני, ויעקב מנפנף "נמלה קטנה שחצתה את התאריך" על לוח השנה, מיד לאחר מכן. רחל חשה ש"הבית רוחש", ויעקב רואה נמלה קטנה עולה ברכה החשופה של רחל ומרגשת אותה. רק עכשיו רואה יעקב שיירת נמלים "מתנהלת לאיטה אל פתח הבית". כאן נפתח המאבק נגד הנמלים, ההולכות ורבות, הולכות ומתחזקות, והורסות ביסודיות את קירות ביתם של רחל ויעקב.

המהות האפוקליפטית של הנמלים מתפרשת על פי ציטוט מפרק ב' בספר יואל, המתאר את נחילי הארבה מבשרי החורבן, נושאי "יום ה' הנורא מאוד", שיעקב קורא בו לפני שהוא מבחין בשיירת הנמלים, ולקראת

"נמלים" ועוד סיפורים

← המשך מעמ' 21 ←

סרטי קולנוע ישנים נעות בממד של זמן, אבל בהמשך הדברים, מאורעות המתרחשים בממשות הבדיונית של הסיפור קופאים והופכים לכרות קולנוע. אגב, בסיפור זה חוזר אורפו אל אי אלה חומרים מהנובלות שלו, "מות ליסנדה" ו"נמלים". בסיפור הרביעי, "דם על החלום", שגם בו מתערב החלום במציאות, שמות הגיבורים הם מיתולוגיים - בל ואיסטרית, והם שקועים בטירוף ארוטי, המוביל כמובן אל המוות הלא נמנע; רק שאין לדעת אם הדברים מתרחשים בממש או בחלום, ולא ברור אם אפשר "לפתוח פתח בחלום ולצאת", ואולי "זה לא חלום, ורק התפאורה חלומית", או להפך, התפאורה היא ממשית, הסיפור הוא חלום. שני הסיפורים האחרונים הם מונולוגיים, האחד, "הטעם העלום של זקנתנו", מעלה את תחושת החידלון של איש זקן, זכרונות מעורפלים על אהבה רחוקה, אשה שהיא חלום, וזיקה מעורבת ביריבות לאח התאום, האני האחר שלו, שאף הוא מופיע בבחינת היה או לא היה. הסיפור האחרון בקובץ, "המגדל", קושר את הממשות באמצעות החלום אל השירה ואל הזיכרון, או אולי השירה היא הקושרת את החלום אל הממשות. הדובר הוא משורר שמצא את שירתו שלו, שירת חייו, בשירו של דן פגיס "המגדל", ושיר זה קושר אותו גם במציאות וגם בחלום אל הוריו שנספו בשואה. סיפור זה, לדעתי, הוא המורכב והמעניין שבסיפורי הקובץ החדשים. החומרים האוטוביוגרפיים, המוכרים מיצירתו הקודמת של אורפו, מעוצבים כאן מחדש בעדינות ובעוצמה, מדהימים ומרהיבים בבדיה יפהפיה. תחומי הקיום השונים של הסיפור בשיר בממשות ובחלום, עם הגורם המטאריאליסטי הפורץ אל סיומו של הסיפור, מותכים כאן לאחדות אמנותית נדירה ביופיה.

סיפורים חדשים אלה של אורפו הם חלק אורגני ביצירתו בכללותה, בשר מבשרה. עם זאת אין הם "מיושנים", לא בצורתם ולא בתכנים שלהם. יש בהם חומרים ששימשו את אורפו ביצירתו הקודמת, מהם צורניים, מהם גם אוטוביוגרפיים, והגישה הפואטית של אורפו, הבונה בדיה בה מעורבים מציאות ודמיון ניכרת בהם היטב, אבל יש בהם חידוש מרענן, מעניין ביותר, שמעמיד אותם בשורה הראשונה של הסיפורת העכשווית. יצוין שגם לשונם של הסיפורים מעודכנת היטב. היא איננה נגררת לוולגריזמים אופנתיים, אך ערה ללשון הדיבור העכשווית, כפי שהיא ניכרת בספרות בת זמננו ובעיתון של היום. יישר כוח ליצחק אורפו. אנו מצפים ליצירות חדשות מפרי עטו.

שולמית אלוני: מישהו צריך להעיר ולעורר

← המשך מעמ' 25 ←

אור לגויים כמו שאני רוצה אור לעצמנו. ואנחנו לא אור לעצמנו. ונעשינו חברה אלימה, מכוערת, שונאת זרים, עם אלמנטים גזעניים שאני מתביישת בהם.

חשבת פעם על אפשרות להעמיד את עצמך לבחירה לראשות הממשלה?

לא. בארץ הזאת זה מחייב להתקפל, להתחנף לדתיים. פעם חשבתי שאפשר להגיע להסכמה בין מפלגת העבודה ושותפיה למפלגת הליכוד, שיש דברים שאינם באים בחשבון. שאותם אין לעשות. וש אפשר יהיה להגיע לכך שאנחנו על עקרונות דמוקרטיים מסוימים לא ניתנים יותר לסחיטה מצד כל מי שלא יהיה. גם כספית ובייחוד אידיאולוגית. מה שקרה הוא שגם חברים שלי, שחשבתי שהם דמוקרטים רדיקלים, מתקפלים ביחס לדברים שהם עקרוניים. הרי לא אכפת לי שכביש בר אילן יהיה סגור או שליד שכונת מגורים הקניון יהיה סגור בשבת. גם אני רוצה מנוחה בשבת. אבל יש דברים בסיסיים כמו נישואים אזרחיים, כמו מרשם אוכלוסין של אזרחים, כשראיתי שחברים שלי, בנושאים האלה, מתקפלים ולא מוכנים להתייצב ולהאבק - מה לי ולזה? אני אחדל להיות אני אם אתחיל להתקפל בדברים העקרוניים האלה. מישהו צריך להעיר ולעורר את תשומת הלב.

תודה רבה.

קטעי קישור

← המשך מעמ' 2 ←

אבל, כבר עם ההפגנות הראשונות, ניתן היה לראות את השוני. הפעם לא היו אלה פעולות של בודדים, לרוב לא אלימות ממש, ללא נשק חם. בשבועות הראשונים עשתה האינתיפדה רושם של מחאה עממית. כבר אז היו שראו בה תופעה של מרד עממי ולא מחאה חולפת. כותב שורות אלה, כתב, כשנה לפני פרוץ האינתיפדה, בטור זה, שמדובר במרי עממי, שלא ירפה עד שתסתמן תקווה להשגת עצמאות לאומית. אך שלטונות הצבא והדרג הפוליטי לא קראו את הכתובת שעל הקיר.

גיבוריה וקרבתיה של האינתיפדה היו ילדים. שירים רבים נכתבו, גם על-ידי משוררים עברים, על הטרגדיה "הצעירה" הזאת.

העוני, הרעב, ההזנחה, ההשפלה היומיומית. חוסר התקווה כי מחר עשוי להשתנות משהו לטובה, הגאווה הלאומית המושפלת. כל אלה מוליכים רק לכיוון אחד. למרי. לא היה עם כבוש בהיסטוריה האנושית שלא מרד בכובש. הדברים ידועים. אין זה משנה אם הכינוי הרשמי בעיתונות שלנו ובטלוויזיה בפרט, לאירועי האינתיפדה, היה אירועי טרור. משה סנה אמר פעם (אני מצטט מן הזיכרון): "כשהכובש מדכא בכוח את הנכבש קוראים לזה טרור! אבל כאשר הנכבש מתקומם נגד הכובש - קוראים לזה מרי לאומי".

האינתיפדה העממית הזאת הוליקה אל הסכמי אוסלו, שפתחו צוהר לתקווה, אמנם כיום מעורפל וזעיר, אך עדיין קיים. אם הצוהר הזה יחתם, אם התקווה תעלה, האינתיפדה תחזור במשנה כוח, במשנה עוצמה. משהו מן העתיד להתרחש ראינו בעקבות פתיחת המנהרה (סלע קיומנו, כידוע) ואז יהיה רע מאוד, לשני הצדדים.

שוב, הכתובת על הקיר.

